

STIG STRÖMHOLM:

Behovet av forskningspolitik II

I denna andra artikel om svensk forskningspolitik (den första var införd i Svensk Tidskrift nr 9, 1978) skriver professor Stig Strömholm om hur 1977 års sk högskolereform påverkat forskningsutbildning och forskning i Sverige. Att reformen inte slagit väl ut i alla avseenden är redan tydligt. Det var ett fel att avskaffa de gamla fakulteterna, som gjorde mer för tvärvetenskaplig forskning än något nu existerande organ kan göra. De regionala styrelserna borde ägna sig åt de framväxande högskoleinstitutionerna, inte åt de redan fullständiga och färdiga. Mycket annat är att göra, och måste göras. I slutet sammanfattar Stig Strömholm sina åsikter i något som kan kallas ett forskningsvänligt program. Det skulle kunna läggas till grund för de förändringar som otvivelaktigt blir nödvändiga, för att inte den svenska forskningen, och därmed både undervisning och framåtskridande, skall utarmas.

Till förändringarna inom svenskt universitetsväsen hör den regionala organisation som genomfördes år 1977. Den innebär, att riket indelats i 6 högskoleregioner, var och en med sin styrelse, i vilken politiker och andra företrädare för samhället utanför universitetsväsendet dominerar. Även de tidigare befintliga universiteten och högskolorna, var med sin egen styrelse (här och var alljämt betecknad med det traditionella namnet "konsistorium"), är inordnade i detta system. Förutom att regionsstyrelserna har att yttra sig över de enskilda högskolornas anslagsäskanden besitter de – för att hålla sig till det viktigaste – en betydelsefull styrande funktion. Till dem kanaliseras de anslag som avses för sk enskilda kurser, dvs sådan partiell högskoleutbildning som inte ingår i de kompletta, för viss yrkesverksamhet förberedande sk "linjerna" (t ex juristlinjen, läkarlinjen, ämneslärarlinjen). Regionsstyrelserna har ett slags skiljedomarställning i fråga om fördelningen mellan enskilda, nya och gamla, fullständiga och ofullständiga, högskoleenheter av sådana medel som möjliggör inrättande av enstaka kurser.

Det säger sig självt att denna medelsfördelning kommer att ske under starkt tryck från konkurrerande, i första hand lokala intressen. Från forskningspolitisk synpunkt föreligger tydligen en uppenbar risk dels för splittring av knappa resurser, dels, och särskilt för att medel frånhändes de fullständigt utbyggda högskolorna för att i stället finansiera verksamhet vid nya utbildningsanstalter utan forskningsanknytning. Det kan inte uteslutas, att både sysselsättningspolitiska och kommunala intressen får en tyngd som

inte svarar mot de ifrågavarande projektens värde i ett större perspektiv, som beaktar riksomfattande och forskningspolitiska intressen. Det förefaller långt ifrån självklart, att de fullt utbyggda högskoleenheterna skall ingå i denna regionala organisation, som säkert kan göra värdefulla insatser i fråga om uppbyggandet – i mån av resurser – och förvaltningen av nya enheter och i fråga om fördelning av medel för olika lokala verksamheter.

Den regionala organisationen är ett, låt vara det kanske mest betydelsefulla exemplet på ett drag i högskolans finansiering och anslagssystem, som inte tillräckligt uppmärksammas. Det är visserligen sant, att 1977 års förändringar inneburit en viss decentralisering av beslutsfunktionerna i fråga om medelsanvändningen inom högskoleväsendet. Fler beslut än tidigare kan fattas på lokal nivå, t o m inom de hierarkiskt lägsta medelsförvaltande enheterna, ämnesinstitutionerna. Den decentraliserade beslutsrätten har emellertid i stor utsträckning på grund av resursknapphet i förening med bestämmelser och avtal om anställningstrygghet blivit skenbar. De medel, över vilkas användning högskolestyrelser och i än högre grad beslutande organ på fakultets- och institutionsnivån äger att besluta, utgör i själva verket vad som svarar mot livets knappa nödort: medel, som i realiteten är till sitt fulla belopp, eller i värsta fall därutöver, avsedda för fasta tjänster, lokaler och andra ändamål över vilka man i själva verket inte råder. De "friska pengarna" – medel som med reell valfrihet kan användas t ex för nya initiativ på forskningens område – förvaltas regel-

mässigt av central myndighet, regionsstyrelse eller högskolestyrelse. Det rör sig här om medel för innovationer, enstaka kurser och utbildningens internationalisering. Tillspetsat kan man säga att fakulteter och institutioner fått den otacksamma uppgiften att fördela havrevällingen mellan sina hungrande barn – en ofta både tids- och kraftkrävande uppgift; karamellerna fördelar överheten. Även om det skall medges, att det alltid innebär en risk att pytsa ut begränsade medel i små doser, kan det starkt ifrågasättas om inte en större självständighet för fakultets- och motsvarande organ i fråga om användning av "friska pengar" skulle visa att ökat ansvar också skapar ökad initiativkraft. Det nuvarande systemet kan medföra jakt efter projekt med opportunt klingande rubrik.

Att klaga över knapp resurstilldelning är åtminstone sedan några år tillbaka en tämligen meningslös verksamhet, om man inte kan samtidigt utpeka var nytillskott kan trolas fram. Det är därför naturligt att universitetens företrädare med en viss avund tar del av de uppgifter i den inledningsvis berörda forskningsutredningens betänkande som visar hur blygsamma högskoleväsendets forskningsanslag ter sig vid sidan av dem som tillförs olika myndigheter för sk sektoriell forskning. Det är också naturligt att man ställer sig frågan om denna senare verksamhet är underkastad lika stränga vetenskapliga kvalitetskrav som man söker upprätthålla inom universiteten.

Högskoleväsendets "fria kvot" av forskningsmedel tillhandahålles, förutom av vissa betydelsefulla särskilda fonder och stiftelser,

av den år 1977 reformerade forskningsrådsorganisationen. Den kvalitativa prövning som förekommer inom forskningsråden – där universitetsforskare utgör det dominerande inslaget – har av lätt insedda skäl alltid varit sträng men också allmänt accepterat som tillfredsställande. De projekt som erhållit stöd, har med olika variationer regelmässigt varit i minoritet i förhållande till antalet ansökningar.

Det är mot denna bakgrund en näraliggande tanke att även den sektoriella forskningen, i varje fall när det gäller mer tidsödande och kostnadskrävande projekt, skulle få finna sig i att dess anslagsbehov prövas inom forskningsråden på samma villkor och med samma krav som nu gäller för forskningsprojekt inom högskoleväsendet. Kanske skulle en sådan granskning på längre sikt kunna skapa en bättre balans i resursanvändningen och en större planmässighet i nyttjandet av de knappa tillgångar som kan tillföras den vetenskapliga forskningen i Sverige.

När fakulteterna försvann

En sista kommentar till 1977 års organisatoriska förändringar. Med dessa försvann ur det svenska högskoleväsendet de enheter som tidigare – så länge det funnits universitet – burit ansvaret i sista hand både för vetenskapliga kvalitetsbedömningar, för en stor del av anslagsfördelningen och för något så modernt som vad man plägar kalla "tvärvetenskapliga kontakter". År 1977 upphörde de gamla fakulteterna att existera. I deras ställe trädde dels – för personal och i

övrigt närmast dekorativa uppgifter – fakultetskollager, i vilka (förenklat uttryckt) alla disputerade lärare inom ämnesområdet i en hel högskoleregion har säte, dels för flertalet viktiga uppgifter fakultetsnämnder. De senare är små grupper, med dominans av ordinarie lärare men också med företrädare för forskarstuderande och annan personal. Fakulteternas befattning med tillsättningsärenden övertogs redan för några år sedan av tjänsteförslagsnämnder, i vilka lokala företrädare för lärare, studerande och personalorganisationer kompletteras av särskilt utsedda sakkunniga.

Fakulteternas försvinnande har redan – även inom små och homogena fakultetsområden som det rättsvetenskapliga – visat sig skapa informations- och kommunikationsproblem, som hotar att skada både känslan av gemensamt ansvar inom professorskategorien och de tvärvetenskapliga kontakterna. De tidigare fakultetsledamöter, som inte blivit medlemmar i vare sig fakultetsnämnden eller den för grundutbildningen ansvariga linjenämnden, kan lätt komma att mer eller mindre fullständigt avskäras från det aktiva kollegiala samarbete som – alla överdrivna rykten om det akademiska grälandet till trots – gjorde universiteten till valplatser för fruktbar meningutbyten under delat ansvar.

Universiteten i samhället

Försöker man sammanfatta de förutsättningar med vilka forskningspolitiken har att spela efter 1977 års förändringar synes följande karakteristik motiverad.

Universitetsväsendet har under århundradena visat sig vara en organisation av ovanlig flexibilitet och seghet. Med i stor utsträckning oförändrade styrelse- och organisationsformer har universiteten kunnat fortleva och till samhällets och egen båtnad verka från högmedeltiden till 1900-talets mitt. Men elasticiteten är inte obegränsad. I ett sammanfattande och sammanträngt perspektiv förefaller det som om universitetsforskningens största dilemma idag helt enkelt är att det omgivande samhället – under förbryllande kastningar mellan kolarstro på vetenskapen, vetenskapsförakt och djup misstro – fordrar alltför mycket, eller alltför många svårförenliga ting, av sitt universitetsväsen. Detta får till uppgift att tillgodose kunskaps- och bildningsbehov av ett slag, som tidigare oftast mötts av frivillig kursverksamhet och studiecirklar; att meddela rena kunskaper och färdigheter, som genom skolväsendets utveckling – man må sedan gilla eller ogilla – kommit att i många fall ligga på en ganska elementär nivå; att bedriva en yrkesförberedande verksamhet, som gör adepterna redo att efter avslutade studier omedelbart gripa sig an med praktiska problem; att stimulera till kritisk självständighet och personlighetsutveckling; att samarbeta med olika intressegrupper i det omgivande samhället, gärna på dessa gruppers egna villkor. Till slut också: att bedriva den högkvalificerade, internationellt konkurrenskraftiga vetenskapliga forskning, varför utan inte blott det svenska materiella välståndet utan också Sveriges plats i världen snabbt skulle reduceras till tredje eller fjärde rangens nivå. Det är en stor beställning. Kan

universiteten möta den med bibehållen identitet? Har en sådan bibehållen identitet ett värde?

Det finns tydliga tecken på att man inom politiska kretsar börjat inse att det sista bland de nyss uppräknade problemen länge blivit styvmoderligt behandlat vid sidan av de övriga. Några utredningar har nämnts. Det är av särskilt intresse att man på socialdemokratiskt håll tycks ha börjat inse, att allt inte står helt väl till på forskningens område. I tidskriften *Tiden* (nr 10, 1977) gav redaktionen en problemanalys, som med ovanlig öppenhet beaktar kvalitetskraven och pekar på de svårigheter som det vidgade tillträdet och tillgodoräkandet av sk arbetslivsmeter kan komma att skapa från kvalitets synpunkt. Det är i och för sig inte förvånande att socialdemokratien ger sig möda med forskningens villkor. Den fortsatta välståndsutvecklingen kan knappast vara ligkiltig för partiet. I ett snävare perspektiv måste det också konstateras, att socialdemokraterna under de sista sju-åtta åren före 1976 års val i påtagligt hög grad lyckades vända en sällsport enig forskare- och studerandeopinion emot sig; den zachrissonska eran torde i detta hänseende framstå som näranog unik i svensk modern historia.

Visserligen kan det inte rättvisligen påstås, att socialdemokraterna ensamma bär ansvaret för det nu rådande tillståndet vid universiteten. I en riksdag där den högre utbildningen – bland andra kvalificerade verksamheter – sedan länge med något enstaka undantag saknat talesmän, har de beslut som fört fram till nuläget i allmänhet fattats med stor enighet. Icke desto mindre måste

det te sig betydelsefullt för socialdemokratien att återerövra något av det goda namn partiet under Ragnar Edemans ministertid åtnjöt i universitetsvärlden.

Samtidigt är det uppenbart, att socialdemokraterna har särskilt svåra problem inom de egna leden att bemästra. Det är, inte oväntat, från centralt fackföreningshåll som den mer insiktsfulla inställningen stöter på patrull. I Tiden (nr 3-4, 1978) får redaktionen i ordalag av numera gängse pompa och myndighet påskrivet för sin försiktiga varning. Upphovsman är en LO-funktionär, som mot de fakta redaktionen andragit ställer sin övertygelse om att de ändrade tillträdesbestämmelserna kommer att tillföra universitet och högskolor "en avsevärd vitalisering". Och vid den senaste LO-konferensen gav organisationens ordförande ett karaktäristiskt recept för alla onda tings snara förbättring: forskningen måste öppnas för facklig medverkan. Det kan sålunda inte vara helt lätt för den mer nyanserade partnern i den äktenskapsliknande samlevnaden mellan fack och parti att hålla den rätta takten i högskolepolitikens komplicerade valser med sin allt tyngre och allt mer pockande moiété i famnen. För det allmänna är detta beklagligt. För det värda parets kortsiktiga politiska framgång eller nederlag är det sannolikt ganska likgiltigt. Högskolepolitik är ett område, där de flesta är okunniga. De kunniga är maktlösa. Det är ett fält, där de okunnigas befäl länge kan domdera ostrafat. När patienterna börjar dö och broarna rasa, finns det alltid något närliggande att skylla på.

Om forskningens villkor sålunda i det

kortsiktiga perspektivet inte öppnar något tacksamt fält för vare sig socialistisk eller icke-socialistisk politik, finns det likväl anledning fråga sig om det finns några realistiska åtgärder som skulle kunna med någorlunda snabb effekt positivt påverka situationen. Den borgerliga regeringen kunde onekligen – både på grund av företrädarnas agerande och den allmänt förbättrade samarbetsatmosfär som inte minst den nye utbildningsministern snabbt lyckades skapa – inregistrera vissa framgångar i universitetsvärlden. Men försteget är knappt; det fanns på sina håll ganska hårt spända förväntningar att infria. Motsidan har snabbt reorganiserat sig under utnyttjande av sin disciplin och sina förbindelser på bl a fackligt håll. En framgångsrik forskningspolitik borde redan därför vara värd åtskilliga ansträngningar från borgerligt håll, där man också torde ha anledning att vara mer lyhörd för universitetsopinionen än vad motståndarna behöver bekymra sig om att vara.

Det finns givetvis faktorer, som säkert påverkar forskningens villkor men som är så inkapslade i andra samhällsproblem att särskilda lösningar åtminstone på kort sikt ter sig svåra att välja. Dit hör lönesättning och skattebelastning. Den förra är åtminstone på vissa områden föga konkurrenskraftig, men tung tradition och den fackliga strukturens konserverande och likriktande tryck torde göra frågan svår att angripa rationellt. Den senare är som bekant en liten del av ett större problem, som inte kan beröras här.

Till grundfaktorerna hör – och här är sambandet mer uppenbart – skolväsendets utformning. I längden kan man givetvis inte

leka några kurragömmalekar i det hänseendet: vill man inte drastiskt förlänga högskolestudierna och heller inte göra dem ännu mer elementära, kommer man rimligtvis inte förbi sambandet mellan högskola och skola. Även här måste man emellertid förmodligen konstatera, att man står inför problem av så generell räckvidd att det i varje fall just nu inte är mycket att göra. Det pris som vi måste betala för passivitet i det hänseendet blir ofrånkomligen antingen en sänkt internationell konkurrensförmåga eller en i realiteten förlängd utbildningstid för dem som skall föra forskningen vidare. Så mycket viktigare framstår då uppgiften att skapa rimlig trygghet för dem som väljer forskarbanan. Olyckan vill emellertid att just på detta område finns en ofrånkomlig spänning mellan de berördas krav på trygghet och verksamhetens krav på förnyelse.

Universiteten kan delas

Om man bortser från de generella grundfaktorerna och om man, som här, uppfattar universitetsforskningens kris som till stor del ett resultat av att så förvirrande många och olikartade, delvis oförenliga uppgifter ålagts en och samma organisation, kunde det ligga nära till hands att överväga organisatoriska uppdelningar. Två möjliga uppdelningslinjer anmäler sig genast. Den ena är att – som fallet är i Sovjet och flertalet övriga kommunistiska stater – avskilja den kvalificerade forskningen från universiteten och förlägga den till särskilda specialiserade institut. Det finns, tror jag, för svenskt vidkommande tillräckligt många, starka och uppen-

bara praktiska och även ideologiska skäl mot denna lösning för att den åtminstone nu kan avvisas utan vidare diskussion.

Den andra delningslinje som erbjuder sig är att organisatoriskt avskilja dels den rent elementära och förberedande utbildning som redan förekommer inom högskoleväsendet, dels den verksamhet som har karaktären antingen av fritidsstudier eller av begränsad, praktiskt inriktad påbyggnadsutbildning. Kvar inom universitetsväsendets organisatoriska ram skulle bli de fullständiga utbildningslinjerna över en viss nivå samt forskarutbildning och forskning. Man skulle då vara tillbaka vid de svenska universitetens inriktning och uppgifter för tjuu eller trettio år sedan. Skillnaden skulle vara att mellan universitet och skola inskjutits ett stadium – det har i debatten efter amerikanskt mönster talats om "college" – som bl a har högskoleförberedande karaktär och som blivit tillgängligt för en mycket stor del av befolkningen.

Förutom politiska och ideologiska frågor finns otvivelaktigt ganska starka rent forskningspolitiska och praktiskt-administrativa invändningar mot avskiljandet av ett "college-stadium". Att skapa en egen förvaltningsorganisation för ett sådant ter sig både kostsamt och tidskrävande. Invändningen väger kanske inte så tungt, eftersom universitets- och skolväsendets befintliga administrativa resurser rimligtvis skulle kunna utnyttjas. Den nyuppbbyggda regionsorganisationen skulle kanske kunna tillhandahålla användbara replipunkter. En annan stötesten vore i många fall den exakta gränsdragningen mellan förberedande "college"-an-

knutna studier och senare universitetsstudier, och man kan inte utesluta risken för dubbleringar. En allvarigare nackdel vore emellertid att systemet skulle kunna medföra en total studietidsförlängning för dem som från början har förkunskaper och förmåga att tillägna sig en kvalificerad universitetsutbildning, och det är sannolikt inom den gruppen som de framtida aktiva forskarna är att finna. Olägenheten kunde motverkas genom att tillträde till universitetsstudier skulle öppnas även för dem som utan "college"-studier avlagt inträdesprov, så utformade att de garanterar erforderliga förutsättningar. Alternativt kunde "college"-systemet differentieras, så att vissa grupper arbetade i högre takt och mot mer avancerade studiemål än andra.

I det föregående har jag här och var tillåtit mig gissningar om det "politiskt möjliga". En uppdelning av dagens högskola på ett förberedande och ett slutligt stadium är kanske inte politiskt möjligt kort tid efter 1977 års stora sk högskolereform, som i hög grad bygger på och även avses inge föreställningen, att de studier som en mycket stor del av befolkningen i olika åldersgrupper nu bedriver uppnått den eftertraktade rangen, hedern och värdigheten av högskolestudier. Detta förefaller vara en fråga vars svar framför allt beror på hur allvarligt de ansvariga politiska instanserna ser på nödvändigheten att förstärka vår internationella vetenskapliga konkurrensförmåga. Med andra ord: det beror på hur kritisk man bedömer den aktuella situationen vara och vilka avsteg från ideologiska övertygelser man är beredd att göra för att någorlunda snabbt förändra si-

tuationen till det bättre.

Det är alldeles uppenbart, att varje förändring som innebär att man öppet överger idén om ett enda i alla sina delar likvärdigt högskolesystem för att i stället öppet genomföra en differentiering i syfte att förbättra de teoretiskt begåvades möjligheter till kunskapsinhämtande och forskningsförberedelser, måste för flertalet politiker, debattörer och opinionsbildare te sig som en påkostande och ideologiskt motbjudande nödgärd. Att de största fackliga organisationerna skulle reagera starkt negativt förefaller självklart. Inte minst med hänsyn till den sistnämnda reaktionen tilldrar sig den framtida socialdemokratiska linjen särskilt intresse. Att de icke-socialistiska partierna skulle gå i härnad mot en enad socialdemokratisk-facklig front i en fråga av detta slag förefaller osannolikt.

Naturligtvis är ett "college"-system långt ifrån den enda lösningen. Men flertalet andra tekniska arrangemang, som skulle syfta till att mer aktivt än nu skilja mellan elementära och mer kvalificerade studier, "ta vara på begåvningarna", som det ibland heter, torde stöta på i huvudsak likartade ideologiska och politiska hinder, givetvis med den triviala inskränkningen att mer "diskreta" och mindre uppenbara åtgärder normalt väcker mindre buller och bång.

Ett forskningsvänligt program

Om vi utgår från att den år 1977 genomförda organisationen bibehålles och om vi lämnar de ovan berörda grundfaktorerna därhän, finns det inom denna ram några för-

ändringar, som skulle kunna positivt påverka forskningens förutsättningar och villkor. Några synpunkter har redan berörts. FUN-betänkandets förslag om återskapande av en enhetlig akademisk lärarbana förefaller mig på det hela taget förtjäna att – om än kanske i modifierad form – läggas till grund för den framtida verksamheten i fråga om tjänstestrukturen. En ytterligare decentralisering av anslagfördelningen till lokala organ och ännu hellre till fakultetsnivån borde kunna vara till nytta. Ett återinförande av den tidigare fakultetsorganisationen – med meningsfulla uppgifter på de vetenskapliga kvalitetsbedömningarnas område (och mer tekniskt: som besvärinstans i befordringsfrågor, där vetenskapliga meriter är avgörande) – vore sannolikt i forskningens intresse. En frikoppling av de fullt utbyggda universiteten och högskoleenheterna från den regionala organisationen (med motsvarande återinföring till dessa enheter av de medel, som nu kanaliseras genom regionorganen) skulle redan av administrativa skäl betyda en lättnad för universiteten. Förändringar, som innebär att forskningsråden skulle få rätt och skyldighet att granska sektoriella forskningsprojekt på samma villkor som universitetsforskningen, skulle innebära en skärpning av kvalitetskraven, ett skydd mot alltför modebetonade och opportunitetsinriktade projekt och i sista hand kanske åtminstone en viss resursförstärkning för den verkligt kvalificerade forskningen.

Två ytterligare detaljfrågor förtjänar att beröras. Den ena rör kompetenskraven för sådana tjänster, framför allt inom undervisningsväsendet, där forskningserfarenhet

måste bedömas vara av värde. I ett litet land som vårt kan universitetsväsendet inte på egen hand och inom egna ramar åstadkomma den tjänsteorganisation, som erfordras för att förena forskarnas rimliga krav på trygghet med forskningens krav på förnyelse. Det är nödvändigt att en vetenskaplig insats får formellt meritvärde även utanför högskoleorganisationen. Det gamla läroverkets krav på doktorsgraden för huvudlärarbefattningar vid gymnasiet var, bland annat, en metod att få fram vetenskapliga arbeten i större omfattning än som eljest varit möjligt. Visserligen har principen om "formell kompetens" länge bekämpats ivrigt, inte minst från berörda fackliga organisationer. I dagens situation, då tillgång till högre utbildning kan påstås ha blivit en realitet för alla, borde motståndet mot sådana krav ha förlotrat det mesta av sin grund.

Till sist: förändringar i "forskningsvänlig" riktning inom högskoleorganisationen kräver med stor sannolikhet en översyn i motsvarande anda av det centrala ämbetsverket, universitets- och högskoleämbetet. Verkets successiva förändringar under senare tid har i hög grad styrts av önskemålet att skapa en ledande och sammanhållande instans för den akademiska grundutbildningen. Det gäller t ex de planeringsberedningar, som inrättats för högskolans olika sektorer. Organ med särskild kompetens för forskarutbildning och forskning saknas. Hur eftersträvsvärd en decentralisering av olika beslutsfunktioner än må vara i och för sig, behöver även forskningen det stöd som ett för ändamålet avpassat centralt ämbetsverk kan ge.